

התבקשתי על ידי דימה היקר לקשור את הספר החשוב והמרתק הזה לימינו אנו, ואני עושה זאת בשמחה משתי סיבות. ראשית משום שאני משתייכת לאלו שחושבים שיש לקשור בין חקר ההיסטוריה לבין ההווה ושנית, משום שאני חושבת שהספר הזה הוא לא רק ספר חשוב שחושף פרק מרכזי ולמעשה לא נודע בהיסטוריוגרפיה של הציונות. זהו גם ספר מעורר מחשבה. ספר שנוגע בשאלות יסוד הנוגעות לתנועות פוליטיות, ולאידאולוגיה שמניעה אותן. לאופן שבו רעיונות מתגבשים, מתפתחים, משתנים ומיושמים ולא פחות חשוב מכך – בסיבות לכך שלעיתים הם גוועים ונעלמים.

דרך אחת שבה אני מציעה לקרוא את הספר של שומסקי היא כתיאור של הדרך שלא נבחרה. של רעיון ופרוגרמה שנשללו למעשה על ידי ההיסטוריה. וכשעלו בי המילים הללו – הדרך שלא נבחרה – צף ועלה בי מטבע הדברים גם שירו הקאנוני של רוברט פרוסט שנכתב בראשיתה של מלחמת העולם הראשונה, התקופה שבה פועלים גם גיבורי ספרו של שומסקי. וכשהנחתי את ספרו של דימה כדי לשוב ולקרוא בשירו של פרוסט שאני מכירה ואוהבת מאז נעוריי, ראיתי שהשיר נצבע פתאום בצבעים חדשים, מקבל משמעות אחרת ומהדהד – לפחות בעיני – את הרעיונות המצויים ברובד הסמוי יותר של הספר, ומחבר אותם גם לתהליכים בני זמננו. זה תרגיל אינטלקטואלי מעניין ובעיני גם מהנה ואני רוצה ברשותכם לקחת אתכם איתי אליו, ולכן אקריא לכם את תרגומו היפה של אמיר אור לשיר של פרוסט:

השביל שלא נבחר

שְׁנֵי שְׁבִילִים נִפְרְדוּ בְּיַעַר צָהָב,
אֶדְ לָלֶכֶת בְּשָׁנִים, הִרְהַרְתִּי בְּעֶצֶב,
אֵינְנִי יָכוֹל – אֶז עֲצַרְתִּי לְחֹשֶׁב,
מִרְחִיק אֶל הָאֶחָד מִבְּטִי לְלֹא סוּף
לְאֵן שְׁפִתוֹלְיוֹ נֶעְלְמוּ בְּעֶשֶׂב;
לְשָׁנִי אֶז פְּנִיתִי, מִבְּקֵשׁ לְהַשְׁוֹת,

אם ראוי הוא יותר, כי גם הוא כה זָפָה,
שופֵעַ רב יֶרֶק, ומְעוֹט עֲקֻבוֹת ;
אֵד שְׁנִיָּהֶם הָיוּ נְתִיבוֹת עֲזוּבוֹת
שְׁמֵדֶרֶךְ הַהוֹלֵךְ בָּם שְׁחָקִים בְּשׁוֹה,
וּבְבִקָּר הַהוּא הַשְׁתַּרְעוּ לְקִרְאָתִי
בְּשִׁלְכָת שְׁאִישׁ לֹא הִשְׁחִיר אֶת פְּנֵיהָ.
הִרְאִשׁוֹן – לְיוֹם אַחַר נִצְרָתִיו!
אֵד יִדְעָתִי שְׁנָתִיב מוֹבִיל אֶל נְתִיב,
וְסָפֵק אִם אָשׁוּב עוֹד אֵי־פַעַם הִנָּה.
אֵי־שָׁם, אֵי־פַעַם, לֹא בְּלִי אֲנָחוֹת
בְּחֶלֶף הַשָּׁנִים אֲסַפֵּר זֹאת בְּקוֹל :
שְׁנֵי שְׁבִילִים בֵּינֵנו, לְבַחֵר אוֹ לְדַחֹת –
אֵד פְּנִיתִי בְּזֶה שְׁדַרְכוּ בוֹ פְּחוֹת,
וְזֶה הַהִבְדֵּל שְׁשָׁנָה אֶת הַכֹּל.

אז אם אמרתי שהספר של דימה מתאר את הדרך שלא נבחרה, כעת אומר שהוא גם מחזיר לתודעתנו של מי שקורא בו את הפתיחות לאפשרויות חלופיות שהייתה בתנועה הציונית המוקדמת. הספר מראה לנו כיצד בעולם של אימפריות רב-לאומיות שנחזו כקבועות, נצחיות כמעט (במיוחד האימפריות האוסטרו-הונגרית והעות'מאנית), דמיינו דמויות מפתח בציונות את השליטה בגורל הפוליטי היהודי במונחים שונים מאלו המוכרים לנו מההיסטוריוגרפיה הציונית וחשבו על אוטונומיה או מדינה דו-לאומית. גם אם נקבל את הקביעה ששותפים לה מרבית ההיסטוריונים ולפיה מדינת לאום היתה היעד של התנועה הציונית, זה לא מאיין את החידוש של שומסקי שמראה שלכל הפחות – בתקופות מסוימות אנחנו יכולים לזהות את קיומן של מספר חלופות, של תפיסות רעיוניות שונות, עתידים מתחרים וגמישות ופתיחות מחשבתית שניתן, בפרספקטיבה עכשווית להתקנא בהן.

אולם הספר מצביע לא רק על פתיחות מחשבתית אלא גם על המגוון הרעיוני שאפיין את הזרם המרכזי של התנועה הציונית המוקדמת. וכאן אני רוצה למתוח חוט מהספר של דימה אל פרקים מאוחרים הרבה יותר בהיסטוריוגרפיה הציונית, שמגיעים עד ימינו. כפי ששומסקי מראה, ובצדק, הציונות שבשמה מדבר ברל כצנלסון בשנת 1931 שונה בתכלית מהציונות שעליה הוא מדבר בשנת 1944. מחד – ציונות המחזיקה בעקרון של אי שליטה על מי שאינם יהודים ומחפשת נוסחאות מדיניות למימוש העקרון הזה. ומנגד, ציונות שהאלמנטים הללו נעדרים ממנה לחלוטין.

התובנה המופשטת שאני מבקשת לחלץ מהטקסטים הרבים והמרתקים שמנתח שומסקי בספרו היא שמעל כולם מרחף ויכוח רעיוני, פוליטי, ופרשני שמלווה את התנועה הציונית מאז ועד היום – הוויכוח על מהי ציונות, מהן מטרותיה, ומהי הדרך המיטבית ליישם אותן. נדמה לי, שגם אם היא לא מנוסחת כך עדין, זו גם השאלה שניצבת בליבו של המשבר שאנו מצויים בעיצומו כיום ושבשורש שלו ניתן למצוא בסופו של יום את התשובות השונות שנותנות קבוצות שונות לשאלות הללו.

ואי אפשר לומר את הדברים הללו מבלי להזכיר שתי סוגיות נוספת שמלווה את הספר לכל אורכו ושגם הן ניצבות במוקד הוויכוח הרעיוני והפוליטי שמתקיים כיום בישראל: שאלת הרוב היהודי ושאלת השליטה בעם אחר. שתי שאלות שגם להן נותנים זרמים שונים שרואים עצמם כחלק מהתנועה הציונית תשובות מנוגדות. לאחר עשרות שנים של ויכוח נוקב בין התפיסות המתחרות הללו, כיום נראה שיש להציב סימן שאלה על האפשרות שלהן להמשיך ולהתקיים כחלופות ברות קיימא בתוך מסגרת מדינית אחת.

אני רוצה לעבור כעת לרעיון גדול נוסף שמצאתי בספר. בעמוד 228 הוא כותב כך: "הרעיון הפוליטי הציוני שהופיע בשלהי המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים במרחב האימפריות מרובות הלאומים במרכז אירופה ומזרחה היה מעוגן בראש ובראשונה בשיח הלאומי המדיני שרווח בסביבת גידולו."

במילים אחרות, מנסח כאן דימה את התובנה שכבר בראשית דרכה הציונות עוצבה והושפעה מאוד מתהליכים גלובליים. שהתנועה הציונית, בדומה לתנועות לאומיות, פוליטיות ורעיוניות אחרות, נטועה לעולם בהקשרים גלובליים. זו תובנה חשובה בעיקר בתקופה שבה כוחות חזקים ומאורגנים מקדמים את התפיסה המתחרה של "עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב". היא מעניקה פרספקטיבה היסטורית הן לתהליכים מאוחרים יותר שהתרחשו בשנות הארבעים המאוחרות והן לתהליכים בני זמננו. היא מהווה פריזמה שדרכה ניתן להתבונן על נקודות פוקאלית בהיסטוריה הפוליטית של ישראל ובאופן ספציפי בהתפתחות של התנועות הפוליטיות שנאבקו על הגמוניה בתוככי התנועה הציונית. ניתן לתת לכך דוגמאות רבות מספור החל מהשפעת היחלשותן ועלייתן של אידיאולוגיות כלכליות מתחרות על הימין והשמאל בישראל; דרך המלחמה הקרה ועד האביב הערבי, עליית הפופוליזם ולבסוף מה שהמחקר בן זמננו מכנה democratic backslide. לכל אחד מהתהליכים הללו השפעה מכרעת על מדינת ישראל ועל התנועה הציונית בכללותה. מי שמתכחש לכך והודף את הקשרים ההדוקים בין תהליכים גלובליים ופנימיים, מתכחש כמדומני לתבניתה של ההיסטוריה עצמה.

ולאחר שאמרתי את כל הדברים הללו אני רוצה לומר שיותר מכל זהו בעיני ספר על שינוי. שינוי לנוכח טראומה, שינוי לנוכח תהפוכות גיאו פוליטיות, שינוי לנוכח זעזועים טקטוניים שמקריסים את העולם כפי שאנו מכירים אותו, שינויים שהזמן גרמם וגם שינויים שבני אדם גרמו.

זהו ספר על התגבשות, עיצוב והתפתחות של פרויקט לאומי. על האופן שבו בראשית הדרך הוא נחזה כדבר אחד אך בהמשך הדרך הוא מתעצב כדבר שונה לחלוטין. זהו ספר שמשקף את קריסתן המרהיבה של קונספציות. לא רק קונספציות אלא אבני יסוד של ממש שנראה שישארו על תילן לנצח אך הן מכורסמות עד שלעיתים מתפוררות כליל.

אחת הדוגמאות המרהיבות לכך היא האופן שבו מגולל שומסקי את פרשת קריסתו של רעיון מדינות הלאום הרב לאומיות החל משנות השלושים של המאה הקודמת, וכפי שהוא כותב: "הדעה שקבוצות לאומיות שונות אינן מסוגלות

לחיות יחד בחבל ארץ אחד, ושדבר זה הוא מתכון לחסור יציבות מדינית, הלכה והשתרשה יותר ויותר בשיח הבינלאומי". שומסקי מתבונן ברעיון הזה ברגע ההיסטורי המכונן של שנות השלושים. אולם אם נעשה זום אאוט יש כאן מקרה של מאבק בין תפיסות רעיוניות שונות שמתנהל, כפי שמראה לנו שומסקי, כבר למעלה ממאה שנים. במובן זה, הסכסוך היהודי-ערבי הוא כפי הנראה אחת הדוגמאות המורכבות והמדממות בהיסטוריה העולמית למאבק בין התפיסה לפיה שתי קבוצות לאומיות מסוגלות לחלוק את אותה חלקת ארץ ובין התפיסה לפיה הדבר בלתי אפשרי. נדמה לי כי ניתן לטעון שהיחסים בין היהודים לערבים אזרחי ישראל מחד גיסא, והיחסים בין יהודים לערבים שאינם אזרחי ישראל מדגימים בעת ובעונה אחת את ההתכנות ואת הבלתי אפשריות של שני הרעיונות גם יחד. נדמה לי שזו גם הסיבה לכך שעל אפשרות יישומם ואופן יישומם של רעיונות המטא הללו, ניטש ויכוח רעיוני ופוליטי מר כבר למעלה ממאה שנים.

לקראת סיום, אני מבקשת לומר שנדמה לי שהתובנה האקטואלית המרכזית שכדאי לחלץ מהספר הזה נוגעת דווקא לאופן שבו אפשר – או אולי אי אפשר – לקחת קורפוסים רעיוניים שמקיימים ביניהם מתח מובנה ולתרגם אותם לפרוגרמה פוליטית, לריאל פוליטיק. הספר של דימה מראה לנו שמתחים רעיוניים שמגיעים עד כדי קונפליקטים של ממש התקיימו בתוככי התנועה הציונית מראשית דרכה. אלו הם במובנים רבים האבות הקדמונים של מתחים פנימיים אחרים שמרבים לעסוק בהם בלימודי ישראל: מעמדו ומקומו של המיעוט הערבי במדינת הלאום היהודית, והצימוד של מדינה יהודית ודמוקרטיה הם המוכרים שבהם. אולם אני רוצה להזכיר כאן מתח שלישי ואולי מעט פחות מוכר שניצב בלב הפרויקט האינטלקטואלי והפוליטי של הימין הישראלי – הפרויקט הלאומי-ליברלי. פרויקט שהוא ניסיון ליישב ולקיים סינתיזה בין ערכים לאומיים וליברליים. רעיון זה ליווה את הימין הישראלי לאורך עשרות שנים ובצמתים רבים ניתן לזהות את הניסיון לתרגם תפיסה רעיונית מורכבת זו לפרקטיקה פוליטית. בפרספקטיבה עכשווית אומר שלפחות על פי השקפתי אנו חוזים כעת בקריסתו של הניסיון להחזיק את המתח הרעיוני ולשמר את המחויבות ללאומיות ולליברליזם בעת ובעונה אחת. קריסה זו מזמינה

פרספקטיבות היסטוריות בדיוק כמו זו שמציע שומסקי בספרו שמאפשרות לנו להתחיל ולנתח אותה.

לסיום, אני מבקשת לומר שספרו של שומסקי עוסק גם בבחירה שלנו להתמקד בפרקים היסטוריים מסוימים ולהצניע אחרים. כשאני אומרת "שלנו" אני מתכוונת להיסטוריונים אך אני מתכוונת גם למושאי המחקר שלנו, לסוכני התרבות והפוליטיקה שמעצבים את הזכרון הקולקטיבי ולציבור כולו. אסיים ברוח זו ואצטט את דימה שמצידו מצטט בחלקים שונים של הספר שני קטעים שהיתי רוצה לנסות ולארוג אותם יחדיו. הראשון הוא פרי עטו של יוסף חיים ירושלמי שאומר לנו כך:

"אולי הגיע הזמן לבחון יותר מקרוב את הקרעים, השברים, הבקיעים, לזהותם ביתר דיוק, לראות כיצד עמדו בהם היהודים, ולהבין שחלק מן הדברים בעלי הערך שהתקיימו קודם לקרע לא זכו להנצל או ללבוש צורה חדשה אלא אבדו ואינם. ותכופות דבר מה שנשמט בצד הדרך עשיו להיעשות הודות לגילוי הידינו לבעל משמעות עבורנו".

הקטע השני הוא המונולוג האחרון שנושא לבנברג באלטנוילנד ובו הוא אומר: "רק הפחדנים וההססנים יכולים להאמין בהרס מוחלט של העולם". כנגד דבריו אלו יוצא דימה בקריאה נוקבת "מדוע מחריבי הסדר הישן הם פחדנים והססנים? האין ההפך הוא הנכון? האין, לכאורה, דווקא אלה אשר נאחזים בכל כוחותיהם בשרידי הישן מוגי לב בעוד אלה הפוסקים להחריב באחת את הישן הם האמיצים?"

נדמה לי שאנו חיים בזמנים בהם כל אחד מאתנו אך גם כולנו יחדיו כציבור חייבים לשאול את עצמנו את השאלות הללו. בישראל מתחוללת כיום רעידת האדמה טקטונית שמעוררת במלוא חריפותן שאלות ישנות מאוד וגם חדשות מאוד שהמשותף להן הוא שהן נוגעות בליבת זהותו של הפרויקט הציוני. אתלה באילן הגבוה של לבנברג וגם של שומסקי כדי לומר שלנוכח הזמנים ההיסטוריים שאנו עדים להם, כל שנותר לנו הוא להישיר מבט אל המציאות ולהתמודד באומץ לב הן עם השאלות הנוקבות שמעורר העבר והן עם ההכרעות הנוקבות

שצופן העתיד. בספרו של שומסקי אני מוצאת, בין היתר, הצעה לארגז כלים
שמסייע לעשות כן.

ד"ר מאיה מארק, נובמבר 2024.